

Wojciech Zawadzki

"Geographisch-historische Landesbeschreibung deren dreyen im Pohnischen Preußen liegenden Werdern als des Danziger - Elbing - und Marienburgischen", Königsberg 1722, Abraham Hartwich (...) : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 105-107

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

oraz blisko osiemset artykułów, przyczynków, redakcji i recenzji. Należy dodać, że prof. Marian Biskup jest znany w środowisku historycznym nie tylko dzięki wybitnym osiągnięciom naukowym, lecz także dzięki znakomitym zdolnościom organizacji nauki.

Tom *Opera minima. Studia z dziejów zakonu krzyżackiego, Prus, Polski i krajów nadbałtyckich* stanowi doskonały przykład szacunku i pamięci, jakim darzony jest prof. Marian Biskup przez środowisko naukowe. Dzięki szerokiej gamie tematycznej zaprezentowanych artykułów publikacja ta stanowi doskonałą pomoc dla historyków, adeptów historii oraz wszystkich osób prowadzących badania nad dziejami państwa zakonnego w Prusach i Pomorza, historii Polski oraz Europy Środkowej i Północnej w późnym średniowieczu i na początku czasów nowożytnych.

Grzegorz Świdorski

Abraham Hartwich, *Geographisch-historische Landesbeschreibung deren dreyen im Pohnischen Preußen liegenden Werdern als des Danziger – Elbing – und Marienburgischen, Königsberg 1722.* [Nachdruck mit einer Einführung von Rainer Zacharias, Preußen unter Nachbarn., Studien und Quellen, herausgeben von Hans Rothe und Silke Spieler, Bd. 3, Frankfurt a. Main 2002, ss. XXXII, 586.]

W 2002 r. ukazała się publikacja bardzo ważna dla religijnej przeszłości Żuław. Wydawnictwo Peter Lang z Frankfurtu nad Menem w ramach trzeciego tomu serii „Preußen unter Nachbarn – Studien und Quellen”, wydało reprint dzieła Abrahama Hartwicha. Po raz pierwszy wydrukowano tę książkę w Królewcu w 1722 r. Wznowienie przygotował do druku i wstępem opatrzył Rainer Zacharias.

Wydawca w sposób typowy dla tego typu publikacji zachował oryginalną strukturę książki. Dokładnie przeniesiono więc gotycki krój czcionki, stare formy niemieckojęzyczne, glosy na marginesie książki, ozdoby graficzne (s. 1, 47, 548), mapę Szpicy Małowskiej (s. 36 i n.), a także oryginalny podział na rozdziały i paragrafy (por. s. 549). Z tyłu książki, na okładce, w formie załącznika, dołączono interesującą mapę regionu. W oryginale Hartwich zamieścił tę mapę na stronie VI. Mapa obejmuje teren zamknięty pomiędzy brzegiem Bałtyku, Gdańskiem, Małowami Wlk. oraz jeziorem Drużno wraz z Elblągiem. Autorzy przedruku dołączyli na początku informację, że książka została wydrukowana na odkwaszonym i odpornym na starzenie papierze. Jest to ważna i rzadka informacja wydawnicza. Wielce przydatne dla czytelnika jest trzydziestodwustronicowe wprowadzenie Rainera Zachariasia. Wskazano w nim m.in. na kontekst historyczno-religijny, w którym powstało dzieło Hartwicha, wykazano przy redakcji materiał źródłowy, wpływ książki na innych XVIII-wiecznych i późniejszych autorów, a także zamieszczono biogram autora – Abrahama Hartwicha. Na końcu reprinted zamieszczono wykaz postaci i nazw miejscowości występujących w publikowanym dziele.

Dzieło Abrahama Hartwicha składa się z trzech ksiąg. Pierwsza opisuje geografii i demografię Żuław. Autor omówił w niej ukształtowanie terenu, strukturę agrarną, zalesienie, opis rzek oraz usytuowanie miast i wiosek. Odnajdujemy w niej także informacje o ważnych dokumentach prawnych wydawanych od średniowiecza, a mających wpływ na organizację życia politycznego, społecznego i religijnego na Żuławach. W dziewięciu paragrafach autor zajął się opisem życia miejscowej ludności, w tym tak szczegółowymi zagadnieniami, jak kwestia używanego języka, imionami i nazwownictwem, ubiorami. Najobszerniejsza jest księga druga, poświęcona wydarzeniom religijnym na Żuławach. Obejmuje ona aż 270 stron. Hartwich bardzo szczegółowo opisał przejawy życia religijnego, zwłaszcza ewangelickiego, na Żuławach Malborskich. Przebiega z tej części wielkie emocjonalne zaangażowanie autora w redakcję tej części książki. Księga trzecia, obejmująca 236 stron,

omawia problematykę świecką, w tym sprawy polityczne, administracyjne, gospodarcze Żuław Malborskich, a także wydarzenia wojenne w latach 1719–1720.

Kim był autor Abraham Hartwich? Urodził się 28 stycznia 1663 r. w Królewcu. Nie jest znana data jego śmierci, przypuszcza się, że zmarł 6 stycznia 1721 r. w Niedźwiedzicy (Baarenhof). Studiował prawo w Królewcu. Zdobył także wykształcenie teologiczne i został ordynowany na pastora ewangelickiego. Prawdopodobnie studiował także medycynę. Od 1693 r. pracował w szkole parafialnej w Królewcu jako nauczyciel. W lutym 1698 r. ubiegał się o probostwo ewangelickiej parafii w Lipince (Lindenau) na Żuławach Malborskich, gdzie po kilku miesiącach rozpoczął stałą pracę duszpasterską. Trzykrotnie żenił się, lecz miał tylko jedno dziecko z pierwszego małżeństwa. W 1712 r. opuścił parafię w Lipince i został ustanowiony proboszczem w Niedźwiedzicy, gdzie pozostał do śmierci. Tam napisał omawianą książkę.

Dzieło Hartwicha jest dobrze udokumentowane źródłowo. Autor sięgnął do archiwalnych dokumentów, w tym wilkierzy, przywilejów, dokumentów lokacyjnych oraz wydawanych w ciągu stuleci ustaw i rozporządzeń prawnych. Poszerzył je o listy, relacje oraz ludowe przekazy. Słabą stroną było niekrytyczne ich wykorzystanie. Wśród bogatej literatury, z której korzystał autor, odnajdujemy tak ważne dzieła, jak: kroniki Piotra Dusburga i Szymona Grunaua, Krzysztofa Hartknocha *Alt- und Neues Preußen oder Preussischer Historien zwei Theile* (Frankfurt–Leipzig 1684), tego samego autora *Preussische Kirchenhistorie* (Frankfurt–Leipzig 1686), Kacpra Hennenbergera *Erlerung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen* (Königsberg 1595), Kacpra Schütza *Historie rerum Prussicarum* (Zerbst 1592). Niezwykle cennym materiałem źródłowym, z którego korzystał Hartwich, były kolektanea i manuskrypty okolicznych pastorów ewangelickich: Krzysztofa Jacobi z Nowego Stawu (1675–1742), Krzysztofa Porscha z Elbląga (1652–1713), Mikołaja Richtera ze Starej Kościelnicy i Tujska (1668–1710), Wilhelma Rupsohna z Elbląga (1664–1718). Hartwich daje swą ocenę wydarzeń i struktur politycznych. Krytycznie patrzy na przeszłość Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Królów polskich wprawdzie traktuje jako prawowitych władców Prus Królewskich, ale władców nieudolnych. W ocenie tej przebija jednak wyraźnie stanowisko ewangelickiego duchownego wobec katolickich władz. W kręgu jego szczególnych zainteresowań znajduje się rozwój życia chrześcijańskiego, głównie ewangelickiego, na Żuławach Malborskich. I znów widać tu wyraźnie wpływ wyznawanej religii, gdy pisze o ucisku Kościoła ewangelickiego na Żuławach przez biskupów chełmińskich i królów polskich. Opisując stosunki wyznaniowe na omawianym terenie, przedstawia także mniejsze grupy religijne, mennonitów i kwaków (ss. 276–311). W kręgu zainteresowań Hartwicha w mniejszym stopniu pozostaje wielka polityka, a nawet sprawy polityczne wewnętrzne i zewnętrzne w Prusach. Jest regionalistą, a przede wszystkim duszpasterzem i ten wymiar odnajdujemy w całym jego dziele.

Osobną kwestią jest, czy i na ile krytycznie Abraham Hartwich podchodził do wykorzystywanych źródeł. Wątpliwe jest także, czy dokonał on korekty publikowanego dzieła. Być może sam zweryfikowałby zamieszczenie tak drobiazgowych zagadnień, jak odniesienie do toczących się w jego czasach dyskusji i propozycji uregulowania Wisły i Nogatu w okolicach Mątów Wlk. i związanego z tym usytuowania wałów przeciwpowodziowych. Być może sam odnalazłby popełnione przez siebie błędy merytoryczne. Jeden z takich błędów zamieścił na stronie 88, informując, że Stanisław Dzianoth był biskupem sufraganiem i oficjałem chełmińskim. W rzeczywistości Stanisław Dzianoth (Dzianoł) był biskupem fesseńskim, sufraganiem kijowskim, kanonikiem gnieźnieńskim, w 1663 r. oficjałem gdańskim, a w latach 1662–1663 proboszczem kościoła św. Jana w Malborku.

Dzieło Abrahama Hartwicha wywarło ogromny wpływ na późniejszych autorów. Korzystał z niego w 1753 r. Martin Bergen, pisząc swoją książkę. Stało się ono podstawą do redakcji hasła

encyklopedycznego „Werder, Werther, Wörther” w wydany przez Zedlera w 1748 *Universalexikon*. W 1834 r. korzystał z tej książki Ludwik Rhesa w *Kurzgefaßte Nachrichten von allen seit der Reformation an den evangelischen Kirchen in Westpreußen angestellten Predigern auf Veranstaltung des Königlichen Consistoriums* (Königsberg 1834). Do omawianego dzieła odwołuje się nawet XX-wieczna prezbiterologia ewangelicka Krzysztofa Edwarda Rhode *Presbiterologia Elbingensis. Die evangelischen Geistlichen im Kirchenkreis Elbing von 1555–1883 nebst Ergänzungen und Nachträgen bis 1945*. Hrsg. Walther Hubatsch, Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen Nr 14, Hamburg 1970. Z dzieła korzystali XIX- i XX-wieczni historycy regionu: Edmund Dormann, *Geschichte des Kreises Marienburg. Nach Quellen und Urkunden*, Danzig 1862 oraz Elisabeth Kahlstorf, *Rechtsgeschichte der Marienburger Werder. Rechts- und staatswissenschaftliche Dissertation*, Würzburg 1935. Do książki tej sięgają czasem badacze dziejów mennonitów. Rzadko natomiast odwołują się do niej współcześni polscy autorzy. Jedyne tom 5 *Historii Gdańska* E. Cieślaka umieszcza ją w wykazie literatury pod numerem 8657.

Trzeba z radością przyjąć przedruk dzieła Abrahama Hartwicha. Dostęp do starodruków i możliwość korzystania z nich jest bardzo utrudniona. Reprint daje fachowcom możliwość przeniesienia miejsca pracy naukowej z odległych często archiwów i specjalistycznych bibliotek do własnej pracowni czy nawet mieszkania. Książka ta upowszechnia dzieje regionu, szczególnie w aspekcie stosunków religijnych. Jest także przydatna w tak popularnych ostatnio badaniach genealogicznych.

Wielka szkoda, że wydawca nie podjął się zadania krytycznego wydania dzieła Hartwicha. Przy obecnych możliwościach technicznych edycja reprintu nie przysparza wielkich problemów. Dzieło to nabrałoby jednak nowego, szczególnego znaczenia, gdyby zostało zaopatrzone w merytoryczną analizę tekstu. Taka edycja jest znacznie trudniejsza i z pewnością przyjdzie na nią jeszcze poczekać.

Przedrukowana książka Abrahama Hartwicha powinna znaleźć się w archiwach, bibliotekach i uczelniach przede wszystkim Polski północnej. Wręcz niezbędna jest dla tych, których interesuje przeszłość Żuław Malborskich. Tę konieczność uzasadnia m.in. opinia Bernarda Schmida o dziele Hartwicha zamieszczona w 1941 r. w *Altpreußische Biographie* (s. XXXI): Harwrich „daje dzieło o wielkiej wartości źródłowej, które w podobnej formie nie ma sobie równych, i dlatego jest nieodzowną pomocą do badań regionalnych”.

Wojciech Zawadzki

Robert Syrwid, *Od partnerstwa do wymuszonej „jedności”. Olsztyńska organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1945–1948*, Łódź 2004, ss. 344.

W 2004 r. ukazała się interesująca praca Roberta Syrvida, dotycząca trzech powojennych lat istnienia Polskiej Partii Socjalistycznej na Warmii i Mazurach. Tematyka lokalna została omówiona na tle wydarzeń o znaczeniu ogólnokrajowym. Praca obejmuje czas od kwietnia 1945 r., gdy powstawały pierwsze struktury PPS w Okręgu Mazurskim, do likwidacji partii w grudniu 1948 r.

O PPS przez lata pisano bardzo dużo, choć wiele z tych prac dziś wymagałoby poważnych weryfikacji. W przypadku Warmii i Mazur, poza materiałami „do użytku wewnętrznego” lub tymi publikowanymi w specjalistycznych periodykach, o partii tej nie powstała żadna nowa praca od 1968 r.!

R. Syrwid do zaprezentowania tematu przyjął koncepcję chronologiczno-problemową, a we wstępie nadmienił, że praca powstała przy zastosowaniu metody dedukcyjnego, indukcyjnego i komparatystycznego ustalania faktów. Szczegółowo opisane zostały zagadnienia wewnątrzpartyjne oraz pozycja i znaczenie tego ugrupowania w ówczesnym aparacie władzy. Poza kwestia-